

AFGANISZTÁN MONGOL ÉS TÖRÖK NYELVEI

I.

Nyelvészeti szempontból Afganisztán kétségtelenül egyike a legérdekesebb területeknek: oly nagyszámú és oly változatos típusú nyelveket beszélnek itt, hogy az határozottan Kaukázus gazdag nyelvi térképére emlékeztet. Nem feladatunk most e nyelvek és nyelvjárások megoszlásának a taglalása,¹ sem pedig a velük kapcsolatban végzett legújabb kutatások ismertetése. Szólnunk kell azonban ebben az általános összefüggésben — ha vázlatosan is — e hallatlanul gazdag nyelvi anyag két csoportjáról, amelyek közül az egyik szervesen összefügg jelen beszámolónk tárgyával, a másik meg amavval bizonyos vonatkozásban igen szoros kapcsolatban áll. Az egyik a török-mongol, a másik az iráni nyelvek csoportja. Kezdjük a sort az utóbbival.

Az iráni nyelvek, amelyek Afganisztán legrégebb ma élő nyelvei közé tartoznak, igen változatos képet nyújtanak. Az ú. n. pamíri nyelvek, továbbá az afgán, vagy pastu, végül az afganisztáni perzsa az iráni nyelveknek egymástól világosan elkülönülő típusait képviselik, amelyeknek más és más a nyelvészeti, a történeti jelentősége, de különböző az a mérték is, amelyben a tudományos kutatások rendelkezésére állnak.

Hosszú ideig a pamíri nyelveket ismerték a legkevésbé kielégítő módon. E nyelveknek különben csak egy részét beszélik Afganisztánban, nehezen hozzáférhető völgyekben, alig megközelíthető hegyi szállásokon, aránylag kis létszámú nyelvi közösségek; más, nem éppen jelentéktelen részük India és a Szovjetunió földjén járatos. A tudományos érdeklődés akkor kezdett fokozatosan feléjük fordulni, amikor a belsőázsiai felfedezések során több fontos, korábban nem ismert iráni nyelv került elő, és nyilvánvaló lett, hogy az iráni nyelvek története szempontjából fokozott figyelmet kell szentelni a kisebb, elszigetelt nyelvek kutatásának. Valóban, rövidesen kiderült, hogy pl. a szogdnak a tanulmányozása szempontjából mekkora segítséget nyújt a

¹ Afganisztán különböző nyelveiről jó tájékoztatást nyújt G. MORGENSTIERNE, Report on a linguistic mission to Afghanistan (bevezetés), Oslo, 1926. (Institutet for Sammenlignende Kulturforskning, Serie C, I, 2.)

jagnóbi. Ily körülmények közt aligha véletlen, hogy a pamíri nyelvek kutatása, tudományos feldolgozása az utóbbi évtizedekben komoly lendületet vett; eredménye máris az, hogy ZARUBIN, KLIMCICKIJ, VAVILOV, MORGENSTIERNE SKÖLD, LENTZ és mások munkái az iranisztika számára megbecsülhetetlen segítséget jelentenek, ugyanakkor pedig komoly távlatokat nyitottak a további kutatások számára.

Az afgán természetesen a régóta, többé-kevésbé rendszeresen kutatott nyelvek egyike, amely nagy általánosságban valamennyi afganisztáni nyelvénél kielégítőbb módon ismeretes. A legutóbbi évtizedekben is eredményesen folyt tovább a kutatás; elég, ha utalunk az afgán nyelvjárásokról végzett legutóbbi nyelvészeti és folklorisztikai gyűjtésekre, az afgán etimológiai szótárra, stb. Mégis tévedés volna azt gondolni, mintha itt nem is volna nagyon mit tenni. Ellenkezőleg, éppen most terelődik rá egyre jobban a figyelem az eddigi kirívó hiányosságokra, most, hogy az afgánok maguk is elkezdték anyanyelvük tudományos vizsgálatát, egyben megkezdték annak fejlesztését, ápolását.

Az afgán nyelv tanítása az iskolákban, használata az államéletben, az irodalomban, a tudományban új, nem könnyű problémák megoldását jelenti, különösen, ha figyelembe vesszük a speciális afgán viszonyokat. A nyelvi járásilag annyira tagolt afgán számára mindenképpent egységes irodalmi és köznyelvről kellett gondoskodni. Az első kísérlet ezen a téren megtörtént, az új nyelv lényegében a kandahári nyelvjáráson alapul. Az új irodalmi nyelvről kitűnő tájékoztatást nyújt különben ZUDIN és BERTELS 1950-ben megjelent afgán-orosz szótára.² Igen figyelemreméltó, hogy az afgán Tudományos Akadémia megkezdte az új afgán irodalmi nyelv normatív nyelvtanának a közzétételét.

Merőben más a helyzet az afganisztáni perzsa kutatását illetően. Ez a nyelv sokáig igen nagy szerepet játszott az államéletben, irodalomban, stb. az afgán mellett, sőt azzal szemben. Mégis igen érdekes, hogy nem igazodott a perzsának Perzsiában használt köznyelvi formájához, hanem attól a részletekben gyakran nagyon is eltérő formában, főleg a kabuli nyelvjárás alapján, afféle irodalmi koinét alakított ki magának. Igaz, e sajtóságos afganisztáni perzsa irodalmi nyelv nem újkeletű, kivéve természetesen a modern, technikai, stb. terminológiát; előzménye századokra visszamenőleg megtalálható afganisztáni perzsa nyelvű művekben.

Az afganisztáni perzsa irodalmi nyelv sajtóságai, amelyek egyaránt érintik a szókészletet és a grammatikai strukturát, a helyi perzsa nyelvjárások alapján magyarázhatók. Sajnos, az afganisztáni perzsa nyelvjárások kutatása

² Краткий афганско-русский словарь. Составил П. Б. Зудин, под редакцией члена-корреспондента АН СССР, проф. Е. Э. Вертельса. Москва 1950. Az afgán irodalmi nyelv kialakításáról, ebben az afgán Tudományos Akadémia szerepéről, vö. e kitűnő szótár bevezetését (1–5. l.).

terén eddig alig történt valami. Nem számítva a *kábulinak* nevezett irodalmi perzsáról, valamint a bakhtiari, a badakhsáni és madaglasti nyelvjárásokról szóló kisebb monográfiákat, továbbá néhány elszórt, legtöbbször csak általánosságokban mozgó megjegyzést, jóformán az egész hatalmas anyag ismeretlennek tekinthető.³ Ez pedig annál nagyobb kár, mert a perzsának az afgánra, a pamíri nyelvekre, a török és mongol nyelvjárásokra gyakorolt nyelv- és szókészleti hatása sokszor csak az afganisztáni perzsa nyelvjárások tádzsikos sajátosságai révén érthetők meg teljesen.

Az afganisztáni perzsa nyelvjárások sajátos fejlődéséről, különleges helyzetéről persze csak akkor alkothatunk magunknak helyes képet, ha figyelemmel kísérjük a többi, legfontosabb nyelvjárásokat is. Ezek közé tartoznak elsősorban bizonyos perzsiai és indiai perzsa nyelvjárások, valamint a Szovjetunió területén, mindenekelőtt a Tádzsikisztánban beszélt perzsa, illetőleg tádzsik dialektusok. Kétségtelen, hogy az Afganisztánon kívül beszélt perzsa nyelvjárások kutatása tekintetében lényegesen jobb a helyzet, azonban nem vitás, hogy e téren a legnagyobb segítséget a tádzsiktól várhatjuk. A Tádzsik Szövetséges Köztársaság, amelynek népe előtt a sztálini alkotmány megnyitotta a kulturális felemelkedés minden lehetőségét, anyanyelvén műveli a szépirodalmat, a tudományt; ez a gazdag és felettébb becses anyag nyelvtudományi szempontból valósággal kimeríthetetlen kincsesbányát jelent. Mindenek előtt azonban különös figyelmet érdemelnek az újabban napvilágot látott lexikográfiai művek, amelyek közül messze kiemelkedik a Szovjetunió Tudományos Akadémiája tádzsik filiáléjának kiadásában megjelent nagy tádzsik-orsz, továbbá orosz-tádzsik szótár.⁴

A török nyelvek aránylag elég későn jelennek meg a mai Afganisztán földjén. Igaz ugyan, hogy már a nyugati türk birodalom idején Afganisztán északi és északkeleti részeit kisebb türk törzsfők hódoltatják. W. BARTHOLD felfevése szerint pl. a karlukok már a VII. vagy a VIII. század folyamán tele-

³ L. BOGDANOV, *Stray notes on Kābuli Persian: Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal (New Series), Vol. XXVI (1930), 1—123.* — D. L. R. LORIMER, *The phonology of the Bakhtiari, Badakshani and Madaglashti dialects of modern Persian. With vocabularies.* (Royal Asiatic Society Prize Publication Fund, London 1922.) — G. MORGENSTIERNE, *Persian texts from Afghanistan: Acta Orientalia VI (Oslo 1928), 309—328.*

⁴ A tádzsik dialektológiára vonatkozó orosz és szovjet kutatásokat részletesen ismerteti: В. С. Расторгуева, *Очерки по таджикской диалектологии. Выпуск 1, Варзобский говор таджикского языка (Введение, 1. Обзор литературы по таджикской диалектологии, 9—19). Выпуск 2, Северные таджикские говоры: Полосышайдан-Ашт-Чут-Кассансай.* Москва 1952 (Академия Наук СССР). — *Таджикско-русский словарь, под общей редакцией академика Е. Н. Павловского, члена-корреспондента АН СССР Е. Э. Бертельса, Джалона Икром и Рахима Джалила, Том I, А—Н, Сталинабад — Ташкент 1946 (Государственное издательство Таджикской ССР).* E fontos szótárnak, sajnos, csak ezt az első kötetét ismerem. — *Русско-таджикский словарь, под редакцией А. П. Дехоти и Н. Н. Ершова, главный редактор член-корреспондент АН СССР Е. Э. Бертельс. Таджикский филиал Академии Наук СССР, Институт истории, языка и литературы. Москва—Сталинабад, 1949. E nagyszabású mű negyedréte alakban, 880 lapon 45 000 szót tartalmaz.*

pedtek volna be ide,⁵ azonban úgy látszik, hogy a mai török nyelvű lakosság egyik csoportja sem vezethető vissza ilyen régi településre. A mai helyzet mindenesetre lényegesen későbbben alakult ki, végső formájában csak a mongol hódítást megelőző és követő időkben jegecesedhetett ki.

Afganisztán török nyelvei nyelvészeti osztályozás szerint a kipcsak, úz és a turki típusú nyelvek között oszlanak meg; valamennyi kisebb-nagyobb mértékben iranizált. A legjelentősebb közülük az özbég és a turkomán. Mind a kettő természetesen szorosan összefügg a Szovjetunió területén beszélt hasonló török nyelvekkel, azoknak igen érdekes, legtöbbször ismeretlen nyelvjárásai. Különös figyelmet érdemel a Kabul közelében beszélt, közelebről eddig szintén ismeretlen kizilbas nyelvjárás. Számolnunk kell végül, főleg az északi részeken, néhány közelebről meg nem határozott török nyelvvel, ill. nyelvjárással.

Az afganisztáni török nyelveket korábban nem vetették alá nyelvészeti kutatásoknak: gyakorlatilag ismeretlennek számított valamennyi. Az első anyagközlés a harmincas évek második feléből, G. JARRINGTÓL származik, aki az andkhui özbeg nyelvjárásból közzétett egy kötet szöveget, valamint egy általános tájékoztatót, — főként a korábbi útleírások, etnológiai művek alapján — az afganisztáni török nyelvek megosztásáról.⁶

Mint ismeretes, Afganisztán északi részein beszélt török nyelveket egyszerűen lehetetlen elválasztani az afgán határtól északra beszélt török nyelvektől és nyelvjárásoktól.⁷ Kutatásukban, tudományos feldolgozásukban természetszerűleg nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a hatalmas anyagot, amelyet a szovjet turkológia nyújt az özbeg, kirgiz és turkomán nyelvről.

A mongol nyelv, illetőleg mongol nyelvjárások még későbbben kerültek Afganisztánba mint a törökök. A kérdés önmagában igen érdekes: vajjon eljutott-e Afganisztánba valamilyen mongol nyelv a mongol hódítást megelőzően, vagy pl. valóban a mongol típusú nyelvek közé tartozott-e az eftalita? Gyakorlati jelentősége ezúttal azonban semmiképp sincs, mert az afganisztáni mongol nyelvjárások megállapítható módon mind a mongol hódítás korából valók.

Az afganisztáni mongol nyelvet illetően hosszú ideig a legnagyobb zűrzavar uralkodott. Egyesek mongol nyelvűeknek tartották az aimakokat,

⁵ W. BARTHOLD, 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens (Berlin 1935), 100. BARTHOLD e nézetét egyéb munkáiban is hangoztatja, pl. Enzycl. Islam, 766, s. v., Очерк истории Семиречья, Фрунзе 1943, 21. Vö. még: A. Ю. Якубовский, Вопросы Этногенеза туркмен в VIII—X вв.: Советская Этнография 1947 3/53.

⁶ G. JARRING, Uzbek texts from Afghan Turkestan. With glossary. Lund—Leipzig 1938, V, 246 l. (Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd. 1. Bd. 34. Nr 2.) — Uő., On the distribution of Turk tribes in Afghanistan. An attempt at a preliminary classification. Lund-Leipzig 1939, 104 l. (Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd. 1. Bd 35. Nr 4). — Vö. továbbá K. MENGES, Zum Özbekischen vom Nord-Afghanistan: Anthropos XLI—XLIV (1946—49), 673—710.

⁷ G. JARRING, On the distribution of Turk tribes, 11.

mások a hazarákat, ismét mások ezt a nyelvet kizárólag a mogoloknak vagy mogoloknak tulajdonították.

Az első valóságos mongol nyelvi anyag Afganisztánból LEECH-től származik, aki azt több mint száz évvel ezelőtt jegyezte fel és tette közzé.⁸ Ezt az 1838-ból való, nem is egészen másfélszáz szót és néhány példamondatot tartalmazó anyagot, 1866-ban GABELENTZ feldolgozta és beigazolta, hogy az — a feltűnően sok perzsa elem ellenére — világosan mongol jellegre mutat.⁹ Újabb felkutatására csak 1903-ban történt kísérlet, amikor RAMSTEDT, akinek különben nem sikerült Afganisztánba bejutnia, az afgán-orsz határ közelében két mogoltól gyűjtött alig öt nap alatt némi anyagot.¹⁰ Az afganisztáni mongol nyelvről természetesen ezek után is csak felettébb vázlatos, távolról sem kielégítő képünk maradt. Annál nyugtalanítóbban hatottak azok a helyszínen megforduló kutatóktól származó híradások,¹¹ amelyek szerint a mongol nyelv után való minden érdeklődésük eredménytelen maradt, és az afganisztáni mongol nyelv ily módon kihaltnak tekinthető.

II.

Ilyen előzmények után vállalkoztam 1936—37-ben arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából megkíséreljem felderíteni, vajjon valóban eltűnt-e teljesen Afganisztán mongol hódítóinak a nyelve, ha pedig nem,

⁸ R. LEECH, *Epitome of the grammars of the Brahuiky, the Balochky and the Panjabi languages, with vocabularies of the Baraky, the Pashi, the Laghmani, the Cashgari, the Teerhai, and the Deer dialects*: Journ. of the Asiatic Society of Bengal VII (1838), 538—556, 608—620, 711—732, 780—787. E folytatásokban megjelent dolgozat tartalmazza a mogul anyagot a 785—787. lapokon, »A vocabulary of the language of the Moghal Aimaks« címen. E dolgozat, kissé átalakított formában, megjelent külön is a bombayi Földrajzi Társaság kiadásában, még pedig »Vocabularies of seven languages, spoken in the countries west of the Indus« címmel.

⁹ H. C. V. D. GABELENTZ, *Über die Sprache der Hazaras und Aimaks*: ZDMG. XX (1866), 327—334. Vö. ugyane kötetben (612—613): *Ergänzungen und Berichtigungen von Prof. Fleischer*.

¹⁰ G. J. RAMSTEDT, *Mogholica. Beiträge zur Kenntnis der Moghol-Sprache in Afghanistan*: JSFOu. XXIII 4 (1906), 1—60.

¹¹ DR. E. TRINKLER, *Afghanistan, eine landeskundliche Studie auf Grund des vorhandenen Materials und eigener Beobachtung*: *Ergänzungsheft Nr. 196 zu »Petermanns Mitteilungen«* (Gotha 1928), 53—54: »Trotz meiner Nachforschungen konnte ich keinen Hinweis auf das Vorhandensein mongolischer Dialekte finden. Wohl aber sprachen zur Zeit Baburs (1483—1530) die Hesareh noch mongolisch.« Meshedben, sőt Heratban a mogul nyelv után való kutatásaim során jóideig magam is csak negatív válaszokat kaptam. G. MORGENSTIERNE (Report on a linguistic mission to Afghanistan, 6) szerint azonban: »While the Mongol Hazaras have generally adopted a peculiar dialect of Persian, Mongolian is still spoken by the Taimanis about Rud-i-Gas and Adraskand near Sebzawar (the villages of Mir Mana, Bedak, Hazi kuh, Karez Sultan, Pir Surkh, Gaza and Chashma Khuni were mentioned), and possibly also between Maimana and Herat«. MORGENSTIERNE értesülései szemelláthatólag másodkézből származnak, így nem is lehetnek pontosak. Az ilyen irányú értesítések ugyanis könnyen félrevezetők, még ha a helyszínről, mogoloktól származnak is, mert mogolnak tartanak olyan településeket is, amelyek már rég elvesztették eredeti nyelvüket, vagy mogul falunak mondanak olyan helységet is, amelyben legfeljebb egy-két család vagy személy ismeri a mogul nyelvet, azt is erősen korlátozott funkciójú második nyelvként.

összegyűjtsem belőle mindazt, amit az adott körülmények között, a rendelkezésemre álló idő alatt összegyűjteni tudok.

A mogul nyelvet sikerült megtalálnom, sőt annak több nyelvjárásával is megismerkednem. Eredeti folklór-anyagra azonban a leggondosabb kutatás után sem tudtam ráakadni. Meglepetéssel láttam, hogy a mogulok jóformán mind bilinguisek, a saját nyelvükön kívül kifogástalanul beszélnek a helyi perzsa nyelvjárást, és mogul nyelvi tudásukat szinte titkolják: ezért is oly nehéz a nyomukra jutni. Az egykori mogul törzsek jelentékeny része ma már egyáltalában nem használja a mogul nyelvet, csak a helyi perzsa nyelvjárást ismeri. Ilyen körülmények között nem volt nehéz megállapítani, hogy a mogul nyelv csakugyan a kihalás útján van. Erről a folyamatról tanúskodik különben az is, hogy ahol még él a mogul nyelv, ott is tele van tömérdek perzsa nyelvjárási szókészlet, sőt bizonyos számú nyelvtani elemmel is.¹²

Afganisztáni utam főcélja a mogul nyelv felkutatása volt, ez a munka a sajátos körülmények miatt igen nagy nehézségekkel járt. Mégis sikerült összegyűjtenem több mint 4000 szóból álló szótári anyagot, megfelelő példamondatokkal, valami kevés szöveget, végül az egyik nyelvmesteremtől megszereztem az egyik fiatalon elhunyt, perzsául, arabul és mogulul verselő mogul költőnek, *Qáder*-nak egyik autográf verses füzetét.¹³

Az afganisztáni mogul nyelvvel kapcsolatban végzett kutatásaim során megpróbáltam tisztázni azt is, vajjon él-e ez a nyelv a korábban mongoloknak tartott hazaráknál és ajmakoknál.¹⁴ Ez irányú vizsgálódásaim teljesen negatív eredménnyel zárultak, másfelől viszont igen érdekes megfigyelésekkel jártak.

Mogol nyelvi tanulmányaim mellett nem háritottam el azokat a bőven kínálkozó lehetőségeket — bár nem szerepelt eredeti programomban —, amelyek az afganisztáni török nyelvek tanulmányozására nyíltak. Ezekben az időkben e nyelvekről úgyszólván még semmi sem volt ismeretes (JARRING említett könyve is csak 1938-ban jelent meg); úgy éreztem, bármennyire is vázlatosak és nem kimerítő jellegűek lesznek feljegyzéseim, a további turkológiai kutatások szempontjából mégis csak hasznos szolgálatot tehetnek.

¹² A mogulok kétnyelvűségével kapcsolatban fontos elvi kérdések merülnek fel: mit jelent a mogul esetében a nyelvkereszteződés, mi az eredménye e nyelvkereszteződésnek? A kérdéssel a sztálini tanítás alapján részletesebben foglalkoztam a Magyar Tudományos Akadémia 1951. évi nagygyűlésén NÉMETH Gyúla, A kevert nyelvrendszer kérdéséhez (Az oszmán-török nyelv kettős rendszere) című előadásával kapcsolatban elmondott hozzászólásomban. Vö. I. Oszt. Közl. II (1952), 332—342.

¹³ Qáder költeményei forma és tartalom tekintetében a perzsa és az arab költészet hatását mutatják. Nyelvi tekintetben az általa kialakítani szándékolt költői nyelv szintén tele van arab és perzsa szókészlet elemekkel. Ezek az idegen elemek azonban egészen más természetűek mint azok, amelyekkel a beszélt mogul nyelv él. Qáder az arab és perzsa szavakat költeményeiben irodalmi alakjukban használja, minthogy azonban grammatikai, helyesírási iskolázottsága ezekben a nyelvekben nem volt eléggé mély, a legtöbbször erősen torzított formában jelentkeznek nála az idegen szavak.

¹⁴ A mogulokra, hazarákra, ajmakokra vonatkozó korábbi irodalmat vázlatosan ismerteti G. JARRING, On the distribution of Turk tribes, 79—81.

Első részletesebb feljegyzéseimet egy özbek nyelvjárásról készítettem, amelyet a maimenei Kúhí törzs beszél (kb. 200 ház), de amely ennél lényegesen nagyobb területen él; pontos nyelvjárási határokat, sajnos, sem itt, sem máshol nem sikerült megállapítanom. E nyelvjárásból egy kötetre való folklór-anyagot gyűjtöttem, köztük több prózában elmondott *dastán*-t; hozzá elég terjedelmes szójegyzéket, nyelvtani megjegyzéseket, stb. készítettem.

A másik nagyobb terjedelmű török nyelvű anyagom szintén egy özbek nyelvjárásból, a kongrából való. Ez az anyag azonban nyelvészeti szempontból lényegesen érdekesebb és ritkább nyelvjárást képvisel mint az előbbi. A kongrát az ú. n. kipszak típusú özbek nyelvjárások közé tartozik. E nyelvjárásból főleg szóanyagot és kisebb dalokat gyűjtöttem.

A többi özbek, turkomán stb. nyelvjárásból, valamint a Kabul környéki kizilbasok nyelvéből csak törmelékanyagot hoztam haza. Minden nyelvjárást igyekeztem megnézni, ami elém került, de tanulmányozásukra sokszor csak pár nap állt rendelkezésünkre, olykor mindössze néhány óra. Az ilyen anyag természetesen nem igen állhat másból, mint hosszabb-rövidebb szójegyzékekből, néhány kisebb prózai szövegből vagy dalból.

III.

Afganisztáni nyelvészeti kutatásaim eredményeit három, különböző terjedelmű kötetben szándékozom közzétenni. Az egyik tartalmazná a mogul anyagot, egy másik a maimenei-kúhí nyelvjárásra vonatkozó vizsgálódásaimat, egy harmadik pedig az általános tájékoztatót, amely egyúttal számot adna a kisebb gyűjtésekről is. Végleges feldolgozásukat, sajtó alá rendezésüket most kezdem meg, még pedig az utoljára, harmadiknak említett kötettel: mai beszámolómnak ez ad aktualitást.

Ez a kötet, amennyiben másirányú kötelezettségeim e munkában nem gátolnak, belátható időn belül napvilágot lát. E régóta tervbe vett műről (*Une mission linguistique en Afghanistan*), annak néhány fontosabb eredményéről szeretnék most magyar nyelven röviden beszámolni.

Mogol nyelvi kutatásaim tulajdonképpen anyagát külön kötet tartalmazza majd, itt érdemben ezzel most nem foglalkozom. Ellenben tárgyalom mindazt, ami a történeti források és saját helyszíni gyűjtésem alapján a mogul nyelv afganisztáni megjelenésére vonatkozik. Kétségtelen, hogy a mogul nyelvet a mongol hódítások során mongol garnizonok hozták magukkal Afganisztánba, amelyek ott megtelepedtek, és lassanként teljesen akklimatizálódtak a környező iráni lakossághoz.

A mogul nyelv Afganisztánba való behatolásának korát pontosan meghatározni ez idő szerint nem igen lehet. Nagyon valószínű azonban, hogy e

folyamat általánosságban a perzsiailkhánok alatt zajlott le, az is felettebb valószínű, hogy az afganisztáni mongolok nem egyszerre, hanem több egymást követő hullámban érkeztek, utóljára talán már az ilkhánok bukását követő időkben. Mindenesetre igen érdekes, hogy a helyi hagyományok szerint *Darmán xán*, *Zeiñal xán*, *Arğun xán* és *Buryut xán* vezetése alatt jöttek volna a mogulok Afganisztán földjére.

Nyelvészeti szempontból az afganisztáni mogul az ú. n. perem-nyelv-járások közé tartozik ugyanúgy, mint az északmandzsúriai dahúr, vagy a kanszui mongol nyelvjárások. Ez annyit jelent, hogy a mogul is aránylag korán kiszakadt a közmongol nyelvközösségből, attól elszigetelten, önállóan fejlődött tovább. E sajátságos fejlődés következményeként a mogul is megőrzött számos olyan közép-mongol korra jellemző tulajdonságot, amelyek a közmongol nyelvjárásokban teljességgel ismeretlenek, másfelől, részben a környező nyelvek hatása alatt, olyan újításokat hajtott végre, amelyek a többi, közmongol nyelvjárásokban idegenek. Ez a körülmény önmagában is eléggé magyarázza az afganisztáni mogulnak a mongol nyelvészet szempontjából való nagy jelentőségét.

De a bőségebb nyelvi anyag segítségével ma már azt is meghatározhatjuk, melyek azok a közép-mongol nyelvjárások, amelyek az afganisztáni mogollal közelebbi összefüggésbe hozhatók. Ha a nyelvi kritériumokat nézzük, akkor nehézség nélkül megállapíthatjuk, hogy az afganisztáni mogul lényegében ugyanazokat a jellemző vonásokat tartalmazza, mint a XIII—XV. századból való arab és perzsa nyelvű mongol szójegyzékek (Leideni Névtelen, Ibn Muhannā, Muqaddimat al-adab, a kiadatlan isztanbuli és párizsi szójegyzék), továbbá Rašīdu-'d-Din, Ĵuwainī, Qazwīnī, Evliya Čelebi és mások mongol nyelvi glosszái. E mohamedán szerzők az általuk leírt nyelvet *mogalnak* vagy *mogolnak* nevezik, tehát ugyanúgy, mint ahogy a mohamedán környezetben mohamedánná lett afganisztáni mogulok magukat nevezik.

Kétségtelen, hogy a mongol hódítások során Perzsiába és a környező területekre vetődött mongol egységek a legkülönbözőbb törzsekből kerültek ki, következésképp nincs semmi okunk arra, hogy azt higyük: valamennyien ugyanazt a nyelvjárást beszélték, vagy éppen hogy olyan nyelvjárásokat beszéltek volna, amelyek eleve lényegesen különböztek volna a többi keleti mongol nyelvjárástól. De ugyanakkor nem vitás az sem, hogy a nyugatra sodródott mongol nyelvi közösségek, kiszakítva a nagy mongol nyelvközösségből, állandó érintkezésben a környező török és iráni nyelvekkel, lassanként külön életet kezdtek és önálló fejlődésnek indultak.¹⁵

¹⁵ Igazat kell adnunk SZANZSEJJEVNAK, amikor rámutat arra, hogy a XIII—XIV. században a mongol nyelvjárások között a különbség lényegesen kisebb volt, mint a maiak között. Vö. Г. Д. Санжеев, К некоторым вопросам изучения исторического развития языков: Изв. Акад. Наук (Отд. лит. и яз.), X (1951), 76. Ez természetesen távolról sem jelenti azt, mintha a XIII—XIV. századi mongol nyelv egységes lett volna teljesen, amely még nem ismerte a nyelvjárásokat. Elegendő utalnunk az egykorú feljegyzésekre,

Ebben az értelemben, úgy vélem, nem helytelen, ha ezt a tágabb értelemben szintén mogolnak nevezhető nyugati csoportot a közép-mongol külön egységének tekintjük; ennek a nyugati közép-mongol nyelvjárás-csoportnak egyik leszármazottja a mai afganisztáni mogul. Hangsúlyoznunk kell természetesen azt is, hogy e csoport már a közép-mongol kortól kezdve nem tekinthető nyelvi szempontból teljesen egységesnek: a nyelvjárások kialakulásának tendenciái igen korán megmutatkoztak; a nyelvjárás tagoltság jól megfigyelhető magában a kihalóban lévő afganisztáni mogulban is.

Utalnunk kell arra is, hogy a mogul nyelv közép-mongol korszakból való emlékeinek felderítése terén még igen sok a teendő; e munka során különös súlyt kell vetni a perzsa, csagatáj stb. nyelvek mongol elemeinek a feldolgozására.¹⁶

Az afganisztáni mogul nyelvre vonatkozó vizsgálódásaim ismertetése során részletesen foglalkozom elődeim anyaggyűjtésével, megkísérlem kiigazítani tévedéseiket, a lehetőség szerint kiegészíteni hiányos adataikat. RAMSTEDT érdemes munkája után jóformán senki sem használta LEECH különben meglehetősen nehezen kezelhető korábbi szójegyzékét. Ez pedig annál sajnálatosabb, mert a két feljegyzés két egymástól merőben eltérő mogul nyelvjárás alapján készült. Igaz, ebben jelentős szerepe lehetett annak is, hogy a GABELENTZ-féle feldolgozás alapján, amelyet még leginkább figyelembe vettek, a LEECH-féle anyaggyűjtés nem sok bizalmat gerjesztett: a tömérdek félreértés, elírás, sajtóhiba valóban inkább visszariasztott, mint vonzott. Meg kell azonban mondani, hogy ezért inkább GABELENTZ, mint LEECH volt a felelős.

A LEECH-féle mogul anyag, mint jeleztem, annak idején két helyen is megjelent: a Bengáliai Ázsiai Társaság Journal-jában és a Bombay-i Földrajzi Társaság kiadásában külön is, állítólag mint az előbbi cikknek a különlenyomata. Ezt a különnyomatot használta és adta ki GABELENTZ. Nos ez a »különnyomat« semmiesetre sem a JASB-ban megjelent cikk lenyomata: más benne a szavak elrendezése, más a helyesírása.¹⁷ De ami a legfőbb, e »különnyomat« valósággal hemzseg a sajtóhibáktól, olyan hibáktól, amelyeknek nyoma sincs az említett folyóiratban megjelent cikkben (bár az sem ment teljesen a sajtóhibáktól). Érdekes, hogy a hibák jórésze sokkal inkább magya-

amelyek tudatosan beszélnek ebben a korban mongol nyelvjárásokról, azok közti különbségekről (pl. Rašidu-'d-Din). A magam, kitaj nyelvre vonatkozó, eddig kiadatlan kutatásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelvjárás különbségek a mongolban a XIII. századnál is régebbiek, sőt mi több: nyelvjárás különbségekkel kell számolnunk már a IX—X. századi kitajban is.

¹⁶ Hangsúlyoznunk kell, hogy nem minden mai török nyelv mongol jövevényei származnak a közép-mongolból. A török nyelvek egy csoportjának — a szibériainak — mongol elemei renézve vö. HASAN EREN, Sibirija türk dillerinde moğol unsurları (kny. egy közelebről nem jelzett folyóiratból, 35—43).

¹⁷ A GABELENTZ által használt »különnyomathoz« nem tudtam hozzáférni, így azt sem sikerült megállapítanom, hogy a két változat közül melyik a korábbi. A JASB-ban közölt változatban nemcsak hogy kevesebb a sajtóhiba, de fonétikai jelzése is pontosabb. Egyedül ez jelzi a hosszú ā-t (ā). Egyéb hosszú magánhangzói: ī (olykor ÿ), ū; ez utóbbiak a GABELENTZ által használt különnyomatban: ee, oo.

rázható egy rossz kézírás félreértett olvasásából, mint nyomdai szedéshibákból: *eeknia* 'esik' (*íkina* helyett), *modar* 'ma' (*inodar* h.), *koma* 'után' (*koinà* h.), *kujunu* 'nyak' (*kujunn* h.), *inchman* 'vendég' (*mehmàn* h.), *unutar* 'alszik' (*nuntar* h.), *odwe* 'nap' (*odur* h.), *oknya* 'meghalt' (*okuja* h.), *nunoo* 'felszáll (lóra)' (*unnù* h.), stb. Az ilyen hibákból adódó zavart az is növelte, hogy néhány esetben a szavak értelmezésébe hiba csúszott, ami a kérdéses mogul szavak helyes azonosítását gátolta meg: a *kala* szót GABELENTZ 'Kette'-nek fordítja, a JASB-ban viszont értelmezése helyesen 'chin' (GAB. szövegében talán 'chain' állott?); *konghan* értelmezése GAB. szerint 'Licht', a valóságban az angol 'light' kétértelmű, nemcsak 'fényt', de 'könnyű'-t is jelent, a mogul szónak csak ez utóbbi a helyes értelmezése; *chah* GABELENTZ szerint a. m. 'gut, wohl', az angol 'well' szó azonban itt 'kút'-nak értelmezendő.¹⁸

Ami a RAMSTEDT-féle mogul anyagot illeti — igen érdemes munka, és csak bámulni lehet, hogy oly rövid idő alatt ilyen terjedelemben létre tudott jönni. Az csak természetes, hogy maradt benne meg nem fejtett, félreértett szó is, hogy a fonétikai feljegyzésekben itt-ott ingadozás, sőt olykor pontatlanság mutatkozik. Valóban meghökkenítő az az idegenszerű benyomás, amit a mongol nyelvek felől érkező kutatóra tesz az afganisztáni mogul iranizált fonetizmusával, olykor szinte érthetetlen nyelvtani sajátágaival és nem utolsó sorban a szókészletében mutatkozó nagyszámú iráni elemmel.

A legfőbb nehézséget persze RAMSTEDT számára is az jelenthette, hogy igen gyakran olyan perzsa nyelvjárási szavakkal került szembe, amelyeket semmilyen eddigi forrásban nem talált feljegyezve. Íme néhány példa.

Egyik szövegében RAMSTEDT (Mogholica, 11) három szót ad — *sapčā*, *malda*, *masqa* —, egyiket sem fordítja le, a szójegyzékben, kérdőjellel, 'etwas Essbares' jelentéssel kíséri mindegyiket. Mind a három szó a helyi perzsa nyelvjárásból való. A *sapča* szót feljegyeztem magam is a mogul mangut nyelvjáráásából, ahol 'apró, még zöld dinnye-fajta, amelyet megesznek' a jelentése, ugyanebben az alakban és jelentésben ismeretes a heráti perzsában is; J. E. T. AITCHISON¹⁹ a szót a következőképpen jegyezte fel: *sabcha* 'the gourd of Benincasia cerifera, was eaten as a vegetable' (178). A *malda*, úgy látszik, a ritkább szavak közé tartozik, bár iráni etimológiája ennek is világos. Magam a marda és a mangut nyelvjárásban szintén *malda* alakot hallottam, értelmezése 'apróra vágott kenyér, zsírral, cukorral összegyúrva (leginkább a nők kedvelik)'. Informátoraim szerint a mogul szó jelentése teljesen meg-

¹⁸ E tévedések kiküszöbölése mindjárt megadja a rejtélyesnek gondolt mogul szavak helyes magyarázatát is. 1° *kala* 'áll'~haz. (Dzs, Dz, T) *kalla* 'áll', per. K *kalla* 'ua.', afg. Z *kala* 'голова (кота)', özb. Qt, KM *kalla* 'fej', oszm. *kelle* 'abgeschlagene Kopf; Kopf auf den eine Prämie gesetzt ist'; per. *kala* 'the face or cheek (St), *kalla* 'the head' (Haim); 2° *kongàn* 'könnyű'~mog. R *küngön*, M *küngän*, *küngä* 'ua.'; IM, MA, AI *köngen*; mong. *könggen* 'ua.'; 3° *chah* 'kút'~mog. Mr *čā* 'szakadék; kút' M *čā*, *ča* 'kút'; per. *čāh* 'a well, pit; a prison, dungeon; a snare' (St).

¹⁹ J. E. T. AITCHISON, Notes on the products of Western Afghanistan and of North-Eastern Persia: Transactions of the Botanical Society, Edinburgh XVIII (1890). Megjelent különnyomatként is; idézetem ez utóbbiból való.

egyeznek a heráti perzsában is jól ismert *čangáli*-ével, ami STEINGASS szerint a következő: 'hot bread, syrup or honey and butter made into a cake'. A *maska* szó (ez a helyes alak, a *masqa* téves feljegyzésen alapszik) ezzel szemben, azt mondhatjuk, közismert. A fontosabb adatok a következők: mog. Mr, M *maska* 'vaj'; özb. KM *maska*; szárt *maska* 'свежее коровье масло' (NALIVKIN, 82); turki *mäskä* 'frische Butter' (RADL. IV, 2108); csag. *بوم* 'beurre frais' (PDC 499); per. *maska* 'fresh butter' (STEINGASS 1238); per. H *maska* 'vaj'; per. Mes *mäskä*; per. Kab *maska* 'butter' (BOGDANOV, 92); jidga *masko*, mundzsi *maska* 'butter' (MORGENSTIERNE, 229); wakhi *maska* 'ua'. (MORG., 530); hind. *maska* 'butter' (PLATTS, 1035).

Könyvem második részében az ajmak, hazara és általában az afganisztáni perzsa nyelvjárásokról gyűjtött anyagomat dolgozom fel. Nem lévén iranista, ilyen anyag gyűjtése eredetileg nem volt szándékomban, amit mégis gyűjtöttem, elsősorban a magam tájékoztatására szolgált. Az ajmakok és hazarák nyelvét a mogul miatt kellett ellenőriznem; a mogulal folytatott munkám közben egyre jobban láttam, hogy a helyi perzsa nyelvjárások ismerete nélkül, igen sokszor lehetetlen lesz boldogulni magával a mogulal is. Igaz, ott a kutatások helyszínén a dolgok lényegesen egyszerűbbeknek látszottak, mert a heráti nyelvjárást tanultam meg, s kutatásaim egész ideje alatt ez a nyelv szolgált a nyelvmestereimmel való érintkezésben kiegészítő nyelvként és nem a perzsi »hochpersisch«. Valójában csak hazatérésem után láttam, hogy az afganisztáni perzsa nyelvjárásoktól még mindig nem állnak rendelkezésre megfelelő segédeszközök. Hosszas habozás után így határoztam el magam arra, hogy ezeket a jegyzeteimet is közrebocsátom, bármennyire is rendszertelen és véletlen gyűjtés eredményei. Egyre azonban gondosan ügyeltem: soha nem bíztam magam emlékezetemre, utólag nem bővítettem anyagomat, csak annyit és csak olyan formában közlök mindent, amint ott a helyszínen feljegyeztem.

Iranisztikai gyűjtésem külső körülményei eléggé magyarázzák azt is, hogy ezen a területen nem gyűjtöttem, sajnos, szövegeket, hanem kizárólag lexikográfiai természetű anyagot.

Az ajmakok körül végzett kutatásaim eredményeként rövidesen tisztázódott, hogy nyelviileg semmi közük a mogulokhoz. Az *aimaq* vagy *čār aimaq* 'négy ajmak' RAMSTEDT informátorai szerint a *jamšidī*, *hazara*, *firuzkūi* és *tejmanī* törzsekből áll. Az én értesüléseim szerint a hazarákat nem számítják az ajmakokhoz, a *jamšidīk* viszont perzsa területen élnek, így róluk nem igen esik szó. Anyagom a *firuzkūi* és *tejmanī* törzsek nyelvéből származik, még pedig az utóbbi két változat: a *Zēi duryān* és a *Γōr*-ban lakó *tejmanīk* nyelve szerint.²⁰

²⁰ Az ajmakokat régebben többen Afganisztán mongol nyelvű lakosságához számították. Legutóbb a 'négy ajmak' közé tartozó *tejmanī*kkel kapcsolatban merült fel ez a feltevés (vö. 11. jegyzetemet). Kutatásaim alapján ezt a feltevést is el kell utasítanom.

Az általam megvizsgált ajmakok nyelve félreérthetetlenül perzsa nyelv-járás, amely elég jelentékenyen eltér pl. a herátitól, szókészlet szempontjából azonban semmi feltűnőt nem tartalmaz. Kétségtelenül találni benne török elemeket, itt-ott egy-egy mongol szót is, mindez azonban általánosan jellemző az afganisztáni perzsa nyelvjárások túlnyomó részére, így a kérdéses török és mongol szavak jórésze általánosan ismert a herátiban is.

Ami a hazarákat illeti, első felületes vizsgálódásra is meg lehetett állapítani, hogy ezek sem valamilyen mongol dialektust, hanem perzsa nyelv-jarást beszélnek.²¹ A hazara szókészlettel mégis rendszeresen és egész afganisztáni tartózkodásom alatt állandóan foglalkoztam.

A szakácsom ugyanis egy fiatal hazara volt a Dai zengi törzsből, aki bár igen jól ismerte a heráti nyelvjárást, mégis — mindjárt munkám elején — konkrét tárgyakkal, szerszámokkal kapcsolatban a szokásos helyi elnevezések helyett azok hazara nevét említette. Ily módon sok olyan szót kévert a beszédébe, amelynek mongol jellege első hallásra is feltűnt, vagy pedig más vonatkozásban lényegesen eltért az általában használt perzsa nyelvjárási elnevezésektől.

Ettől kezdve tervszerűen gyarapítottam hazara szókészleti anyagomat, persze csak a ritka vagy erősen eltérő hangalakú szavakra korlátozva magamat. Gyűjteményem végül is több mint ezer szóra gyarapodott és a következő hazara törzsek nyelvére terjedt ki: *Besut*, *Jájur*t, *Dáikundī*, *Dáizangī*, *Orazján*, *turkman hazara*, *Gazniči*.²²

A legfeltűnőbbek a hazara szókészletben kétségtelenül a mongol elemek. Ezek nagy része olyan, hogy a mogul sem ismeri, sőt akad köztük nem egy, amelyet ez idő szerint semilyen más környező perzsa nyelvjárásból nem tudok kimutatni. Íme mutatóba néhány mongol eredetű hazara szó: *áluqa* Dz 'kalapács', *ál'ya* B, T ~ mong. *aluqa*; *qádur* Dz 'sarló' ~ mong. *qaduyur*, ord. *qavūr*; *bēlxi* B, Dz, T 'bőrkesztyű' ~ mong. *begelei*, kalm. *bēlē*; *buryasu* B '(fehér) fűzfavessző' ~ mong. *buryasun*; *čēiji* Dz 'mell', *čējin* B, T, *čēji* Dj ~ mong. *čegeji*, ord. *tš'ēdži*; *γuja* B, Dz, O, T 'comb' ~ mong. *γuja*; *sūdri* B,

²¹ A hazarákra vonatkozó újabb irodalomból figyelemreméltó: Э. Г. Гаффердерг Формы брака и свадебные обряды у джемшидови хезарэ: Советская Этнография 1936. —, ELIZABETH E. BACON, An inquiry into the history of the Hazara Mongols of Afghanistan: Southwestern Journal of Anthropology VII (1951), 230—247.

²² Téves az a nézet, amely szerint a hazarák két nagy csoportra oszlanak: Dai-Kundi és Dai-Zengi (vö. G. JARRING, i. mű 79; a Dai-Sengi helyesírás, angol szövegben, semmiképen sem helyeselhető). H. W. BELLEW, The races of Afghanistan, being a brief account of the principal nations inhabiting that country (Calcutta 1850), 114—115 szerint eredetileg a hazaráknak tíz csoportja volt. Közülök a következőket sorolja fel, amelyek a múlt század közepén is ott éltek: *Jághuri*, *Bihsúd*, *Dáhi Zangi*, *Dáhi Kundī*, *Gaur*, *Dáhi Rawád*, *Dáhi Chopán*, *Dáhyá*. E törzsnevek közül a fentiekén kívül kutatásaim során még csak a *Dáhi Chopán*-nal találkoztam, amelyet magam *Dai-Choppán* alakban hallottam. E törzsbe tartozó hazarákra azonban nem sikerült bukkanom, így ilyen szavak gyűjtésében nem szerepelnek.

dolások alapján *ö*-t olvasok; BROCKELMANN a szótárában kétszer is előforduló szónak nem ismerve fel az azonosságát *ökrä* és *ügrä* olvasatokat ad; BESIM ATALAY egységesen *ügre*-t olvas); ujj. *ögrä* 'Brei' TTT VII, 26; RACHMATI a szót *ügrä*-nek olvassa, azonban GABAIN, Alttürk. Gram., 323, már helyesen *ögrä*-t ad); csag. *ögrä* (MA, 151, jelentése azonos a mong. *ečkeksen budān*-ével); szag., kojb., kacs. *ügrä* 'die Suppe, Brühe, Suppe mit feiner Grütze' (RADL. I, 1813; ezekben a nyelvjárásokban a szókezdő *ü* szabályosan korábbi török *ö*-nek felel meg, vö. szag., kojb., kacs. *ügrän*- 'lernen' <*ögrän*-); mis., szimb., tuba, sór *ürä* 'ein dünner Grützbrei; Brei aus feiner Grütze mit Milch (tuba, sór)' (RADL. I, 1826); per. *ugrä* 'gruel, pottage' (STEING., 90, a szót eredetinek tartja); afg. *ügrä* 'кушанье из масла, риса и зелени' (ZUDIN, 49); hinduszt. *ogrā* és *oghrā* 'a mixed mess, a dish like khičri, gruel, pottage' (PLATTS, 106, szerinte a szó hindi eredetű).

A hazara szókincsben találunk olyan elemeket is, amelyek világosan iráni eredetűek ugyan, de nem tartoznak a tulajdonképeni (nyelvjárási) perzsa szókészlethez. Ilyennek látszik pl. a haz. B *allāša* 'áll', amely nem mutatható ki az irodalmi perzsából, viszont megtalálható a badakhsáni perzsa nyelvjárásban *alauša* alakban, egybevetethők vele a következő pamíri adatok: szgl. *alašē*, *alaše*, *alāša*; isk. *alaxšā*, *alāša*; wakhí *alaša*, *aγlašā*, *ala(χ)šā*. Ezeket az iráni adatokat különben JAKOBSONH finnugor alakokkal is összekötötte.²³

Ha nem is nagy számmal, de akadnak a hazarában olyan szavak is, mint *oqra* B, Dz, T 'szem', amelynek ez idő szerint lehetetlen megjelölni közelebbi eredetét vagy rokonságát. A hazara szókészletnek e csoportba tartozó része tartalmazhat olyan elemeket is, amelyek Afganisztán, esetleg más területek eltűnt nyelvveiből valók.

Az afganisztáni perzsa nyelvjárásokból gyűjtött szókészleti anyagom főként Herátból és Kabulból származik. E két helynév ezúttal inkább általános tájékoztatást jelent, semmint pontos nyelvjárási területet; gyűjtésemben nem korlátoztam magamat Herátra és Kabulra, figyelembe vettem a közeli környékről szolgáltatott adatokat is, arra azonban ügyeltem, hogy a távolabbi vidékről származó, vagy kellően nem ellenőrizhető eredetű szavak gyűjtésembe bele ne kerüljenek. Meg kell jegyezni, hogy kabuli adataim nem azonosak azokkal, amelyeket BOGDANOV említett monográfiájában közölt. BOGDANOV ugyanis hangsúlyozza, hogy célja a kabuli perzsa irodalmi nyelv, a kabuli »hochpersisch« leírása és mellőz mindent, ami megállapíthatóan

²³ H. JAKOBSONH, *Arier und Ugrofinnen* (Göttingen 1922), 218. Vö. G. MORGENSTIERNE, *Indo-Iranian frontier languages II* (Oslo 1938), 380; I, 233, 387 (par., or., sgn., pas. adatok). Vö. H. SKÖLD, *Materialien zu den iranischen Pamirsprachen* (Lund 1936), 141, n° 99 (šd).

nyelvjárási jellegű. Ezzel szemben magam elsősorban a nem köznyelvi, nyelvjárási természetű anyagra terjeszkedtem ki Kabulban is.²⁴

Könyvem harmadik és utolsó részében afganisztáni török gyűjtésem anyagát szándékozom kiadni és feldolgozni, még pedig — mint azt már jeleztem — a kúhí-maimenei rész kivételével.

Török anyagom legjelentékenyebb része az özbec nyelvűből, pontosabban annak kipszak típusú nyelvjárásaiból származik. Feljegyzéseim zöme a *qonrát* törzs nyelvéből való, lényegesen kisebb terjedelmű az, amit a *qatayan*, *dörmän*, *laqai* törzsek nyelvjárásaiból összeszedtem.²⁵ Ez esetben is a szóképzés kutatását tartottam főfeladatommá és csak mellékesen gyűjtöttem verses és prózai szövegeket.

A kipszak nyelvtípusra jellemző lényeges hangtani sajátosságok mind a négy nyelvjárásban megtalálhatók, nevezetesen: a szókezdő *j*- a köztörök *y*-vel szemben, a szóvégi és szótagvégi *γ*- (*-g*)-nek *-u* (*-ū*)-vá válása, az intervokalikussal *-k*- (*-q*-) és *-p*- zöngésülése (ez utóbbi jelenség itt sem általános, csakúgy, mint ahogy nem az a kipszak nyelvek túlnyomó részében). Íme néhány példa: Qr, Qt, D, L, *jüräk* 'szív' (Kaš. *yürük*), Qr, Qt, D, L *jaq* 'állkapocs' (K *yanqaq*; *yaγay*), Qr, Qt, *jäl* 'év' (K *yil*); Qr, Qt, L *taγ* 'hegy' (K *taγ*), Qr, Qt *jaγ* 'zsír, vaj' (K *yaγ*), Qr, L *ázü* 'záfog' (K *azüγ*), Qr, Qt *ajü*

²⁴ A megvizsgált afganisztáni perzsa nyelvjárásokban szép számmal találunk török és mongol jövevényszavakat (engem főleg ezek érdekelték elsősorban), melyek nemcsak a nyelvkereszteződés törvényeinek a vizsgálata szempontjából jelenthetnek komoly segítséget, de olykor függőben lévő problémák tisztázását is elősegíthetik. БОГДАНОВ, Stray notes, 117 a kabuli irodalmi perzsából feljegyezte az *uγur* 'mortar' szót, ezt én Kabulban *oγur* alakban hallottam. MORGENSTIERNE, Frontier languages I, 232, a paracsiból *oγur* alakot jelez. Ezekhez csatolandók: hazara *oγor* T 'kölyű, famozsár', *oγur* B 'ua.' (saját feljegyzésem); csag.; *موتير* 'mortier de bois' (PDC 68) helyesen *oγur*-nak olvasandó, vö. csag., turki *oγur* 'ein hölzerner Mörser' (RADL. I, 1011); tádzsik-*ūqur* 'чупа' (Бертельс 740). A szót MORGENSTIERNE perzsa eredetűnek tartja, БОГДАНОВ kételkedik ebben, de eredetét nem tudja megjelölni. A szó kétségtelenül mongol eredetű, vö. mong. *oγur*, *oγuur* 'mortier, vase à pilier, moulin à pilons' (Kow. I, 366), kalm. *ūr*, kh., ord. *ūr*, bur. *ūr*, ur. Az intervokalikussal *-γ*- tehát a mai nyelvjárások nagy részében eltűnt, a közép-mongol bizonyos nyelvjárásaiban még meg kellett lennie, mint azt az itt felsorolt török és iráni adatokon kívül a mandzsu *oγo* 'ua.' is mutatja. A közép-mongolban van a szónak még egy sajátosság alakja: *a'ur* (Mongolok Titkos Története, Hua-yi yi-yü), ami egy korábbi *aγur* alakra megy vissza, valóban, az irod. mong. szintén ismeri ezt a változatot (vö. Kow. I, 37). Érdekes, hogy a szónak ez utóbbi változata is behatolt jövevényként a török nyelvekbe, vö. szárt *aγür* (NALIVKIN 258). A mongol szóról I. Б. Я. Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского языка и халхаского наречия (Ленинград 1929) 231, 247.

²⁵ E törzsek G. JARRING idézett művében a korábbi irodalom alapján *Koungrad*, *Qungrad*, *Qungrat*, *Qongrat*, *Qataghan*, *Qataghan*, *Kataghan*, *Durmen* és *Lokai* alakban szerepelnek. Közülük a *qongrat* és a *dörmän* törzs jól ismeretes a török történetírókból és költői művekből; vö. VÁMBÉRY Á., A török faj ethnológiai és ethnográfiai tekintetben (Budapest 1885), 421—422. A *Qatayan* tulajdonképpen földrajzi név, a *Laqai* pedig egy kisebb törzsi egységnek a neve, amely LOGOFET özbec törzsi listáján kívül eddig nem igen fordult elő máshol. Annál nagyobb a jelentősége a legújabbban megjelent következő kitűnő monográfiának: Б. Х. Кармышева, К вопросу о происхождении Локайцев: Советская Этнография 1952, 4.11—29, amely különben kitűnően megvilágítja a Tádzsik Szövetséges Köztársaság területén lakó laqaiok összefüggéseit afganisztáni szomszédokkal is.

medve' (K *ađıγ*), Qr, Qt *aččā* 'keserű' (K *ačıγ*), Qr, D, L *ǰaurān* 'lapocka', Qt *ǰaurun* (K *ǰayrın*); Qr *ēgin* 'gabona' (K *ākin*), Qr, Qt *ǰoǰarā* 'felfelű' (K *yoǰarī*), Qr, Qt *ǰāǰāl-* 'összetörík' (K *yīqıl-*); Qr, D, L *qabaq* 'szempilla' (K *qapaq*, Br. *qabaq* olvasata helytelen), Qr, D *tōβā* 'fejtető' (K *tōpā*).

Az egyes adatesoportok közt az általános egyezéseken túl bizonyos kisebb nyelvjárási különbségek is megfigyelhetők, mint pl. Qr *ǰambāz* 'lágycék', L *ǰamāz*, D *ǰāmbāđ* (K *yamāz*).

Szókészleti szempontból is találunk elég érdekességet. Általában az iráni fonétizmus köntöse alatt igen bőséges régi török szóanyaggal állunk szemben; a megvizsgált kipszak típusú özbeg nyelvjárások szókészlete különben a közeli török nyelvek közül erősen emlékeztet a kirgizre.

Ritkább szavai közül megemlíjtük itt a következőket: *ǰayyan* 'vegetáriánus' (K *yavyan aš* 'Suppe ohne Fleisch'), *ǰuǰurčqa* 'lucerna' (K *yurınča*, *yurınčqa*; a szó igen érdekes, monográfiát érdemelne²⁶); *ēšāl-* 'lerázni magáról (homokot)' (K *āšıl-*), *münā-* 'faragni (fát)' (K *münā-* 'an den Rändern beschneiden'); *pālāk* 'bél, kanóc (mécsesben)' (K *bālik*, mong. *bilta*); *ūmgān* 'a nyak elülső része' (K *ūmgān* 'Halsvene'), stb.

Az eddig ismeretlen afganisztáni kipszak típusú török nyelvjárások új anyagukkal természetesen hozzájárulnak a régi kipszak nyelvek magyarázatához is. Így, többek között, a magyar szempontból annyira jelentős kún nyelvi szókészlet egyik-másik problémájának a tisztázásához közelebb visznek az afganisztáni özbeg adatok, bár, jól tudjuk, az özbeg ág nem tartozik a kún legközelebbi rokonaihoz. Ilyenek pl.: *erınčāk* 'lusta, henyélű' (CC *erınček* 'faul, Faulheit'), *bijā* 'kanca' (CC *bej* 'Stute'), *beǰāk* 'hideglelés' (CC *beǰek* 'das kalte Fieber'), *būi* 'tarantella' (CC *böv* 'Spinne'), stb.

Másfajta, bonyolult kérdéseket idéz fel a következő adat: özb. Qr *očar*, *uočar* 'vásár, bazár'. E szó így külön is, de a *bāzār očar* 'ua.'¹ kifejezésben is használatos. A kongráton kívül feljegyeztem a parhanacsiból is, még pedig *učar* alakban. A szó nem teljesen ismeretlen a törökségben, megvan a kumükben, ahol *učar*-nak ejtik (NÉMETH GY.: KSz. XII, 152), a csagatájban, ahol az *اوچار* írásmódot (PCD 47) ugyancsak *učar*-nak olvassák (RADL. I, 1723 'der Markt'), sőt a törökből átkerült a mongolba is ugyanebben az alakban (*učar*, a kiadatlan isztanbuli mongol szójegyzék, 156 b, szerint). A török szó etimológiailag összefügg az új-perzsa *bāzār*-ral, illetőleg a közép-perzsa *vāčār*-ral. (Ide tartozik, nyilván közvetve, a magyar *vásár* szó is.) Az etimológia helyessége aligha vonható kétségbe, és, ami mindennél fontosabb, újra ráirányítja figyelmünket a török nyelv régi, közép-perzsából származó, jövevény-szavaira. A kérdést már többször, többen is érintették, megnyugtató eredményekre azonban eddig még nem jutottunk; érdemes volna, ha az eddig kel-

²⁶ B. LAUFER, Sino-Iranica (Chicago 1919), 214–215, a lucerna egyéb nevei közt csak röviden foglalkozik néhány idetartozó adattal, anélkül azonban, hogy a szó eredetét tisztázná.

lően nem tisztázott problémákat iránistáink és turkológusaink újra vizsgálat alá vetnék.²⁷

Az özbek nyelv turki típusába tartozik említett maimeno-kúhi anyagom, valamint az a kevés feljegyzés, amelyet a *Parzanači* és a *Qarlâq*, ill. *Dârêna-qarlâq* törzsek nyelvéből gyűjtöttem. Ez a nyelvtípus megőrizte az eredet-szókezdő *γ*-t, a szóvégi és szótagvégi *-γ* (*-g*)-t, illetőleg azt *q*- (*-k*)-ra változtatta. A határt nem is mindig könnyű megvonni a turki típusú özbek nyelvjárások és a turki dialektusok között. Különösen kétséges ebben a tekintetben a *qarlâq* helyzete; alighanem az az álláspont a helyes, amelyik a *qarlâq*-okat teljesen el kívánja választani az özbegektől (vö. JARRING, i. mű 72). Meg kell jegyeznünk, hogy sem a *qarlâq*-ok nem tekintik magukat özbegeknek, sem az özbegek nem sorolják őket saját törzseik közé.²⁸

Az egyes özbek nyelvjárások között nem merevek a határok, s különösen az egymással közvetlenül érintkező dialektusokban találkozunk nyelvjárásilag idegen elemekkel. Annál meglepőbb, hogy ezzel szemben az özbek és a turkomán között mindkét nyelv beszélői éles különbséget tesznek. Nem egy özbek tanítóm sorozatosan figyelmeztetett arra, hogy a kért szót náluk így és így mondják, ezzel szemben a turkománok — helytelenül — ugyanazokra a fogalmakra egészen más szavakat használnak. Ezt az elutasító álláspontot megtaláltam a turkománoknál is; mindkét esetben tudatossággal állunk szemben, amely egy sajtószerű (özbek, illetőleg turkomán) nyelvhelyességi felfogással van egybekapcsolva. A jelenséget nem tarthatjuk pusztán kuriózumnak, sem pedig olyasvalaminek, amely a kérdéses nyelvek fejlődésének csupán mai állapotára volna jellemző. Ellenkezőleg, nyomai régen megtalálhatók: a XIII—XIV. századi kipsak-arab (perzsa) szótárak számos esetben a kipsak szóval párhuzamosan feltüntetik a megfelelő kipsak szó új vagy turkomán változatát is. Ez a párhuzamosság, ill. ellentét ugyanezekben a szavakban jelentkezik a mai kipsak típusú özbek és a turkomán nyelv szókészletében is.²⁹

Új típusú anyagom felettébb szerény. A turkománból az *Aqča*, *Naḡorlâ* és *Qâzâl ayaq* törzsek nyelvéből gyűjtöttem egy egészen kis terjedelmű szó-

²⁷ A török nyelvek régi iráni elemire vonatkozó eddigi kutatásoknak turkológus szemmel megírt igen jó kritikája: J. NÉMETI, Probleme der türkischen Urzeit - Bibliotheca Orientalis Hungarica V (Budapest 1942—47), 89 köv. Az eddigi kutatások során nem választották el elegendő gonddal a feltehető indo-iráni jövevényeket az irániaktól, általában nem vetettek súlyt a kölesönzések kronológiájára.

²⁸ Az afganisztáni karlukokról az eddigi irodalom alapján vö. G. JARRING, i. mű 71—73. Az általam hallott *Dârêna* nyilván összefügg egyik települési helyük ismert nevével, a *Deraim*-mal.

²⁹ Ilyenek pl. a leideni névtelen kipsak szótárból (M. TH. HOOTSMA, Ein türkisch-arabisches Glossar, Leiden 1894): kipsak (=k.) *quyaš* 'nap' ~ turkomán (=t) *günâš*; k. *kârmâ* 'körte' ~ t. *armut*; k. *kökân* 'kókény' ~ t. *alu*; k. *borla* 'bor' ~ t. *yüzüm*; k. *qoçqar* 'kos' ~ t. *qoç*; k. *âçki* 'kecske' ~ t. *kâçi* (HOOTSMA ezúttal sem jelzi egyik szónál sem a nyelvjárási különbséget a kipsak-német részben, csak az arab írásos rész tájékoztat helyesen); k. *çiyit* 'sajt' ~ t. *bânir*; k. *kindik* 'köldök' ~ t. *göbäk*; stb.

jegyzéket és néhány dalt. Terjedelmesebbek azok a feljegyzéseim, melyeket a *qizilbašok*, pontosabban az *aušarok* nyelvéből készítettem.³⁰ Nyelvészeti szempontból különösen ez utóbbi nyelvjárás figyelemreméltó.

Rövid beszámolómban megpróbáltam számot adni arról, mit tartalmaz majd készülő művem afganisztáni nyelvészeti kutatóutam eredményeiből, néhány jellemzőnek gondolt példa segítségével megkíséreltem bemutatni gyűjtésem természetét, igyekeztem kibogozni azokat a szálakat, amelyek új gyűjtésem a közelebbi és távolabbi területek problémáihoz fűzik. Hangsúlyoznom kell azonban itt is, hogy magam vagyok az első, aki tisztában van e vállalkozás korlátaival és hiányosságaival. De úgy érzem, a nyelvtudománynak e széles, szerteágazó területén, ahol a legtöbb esetben a számbavehető előmunkálatok is hiányoznak, érdemes vállalni az úttörés szinte elkerülhetetlen tévedéseit és botlásait.

Anyagom végleges formájában sem ad teljes és végleges képet egyik megvizsgált nyelvről sem; a későbbi kutatások feladata ezt az anyagot kiegészíteni, sőt nem egy esetben ki is igazítani. Gyűjtésem azonban jelenlegi töredékes formájában is módot ad több, általános nyelvészet szempontjából fontos elvi kérdés felvetésére. Ezek tárgyalását most mellőztem, nemcsak azért, mert szétfeszítenék beszámolóim kereteit, hanem azért, mert ezek mindegyike külön monográfiát érdemelne. E téren, úgy vélem, többeknek is lesz mondanivalójuk. E problémák közül egynek, az afganisztáni mongolnak a nyelvkereszteződés szempontjából kínálkozó tanulságainak a megvizsgálását Sztálin nyelvtudományi tanításai alapján egy más alkalommal magam is megkíséreltem.

³⁰ Az afganisztáni *qizilbaš* település legfontosabb irodalmát I. G. JARRING, i. mű 76–78.